

מבוא

הופעת העברית החדשה והשלטתה כשפת דיבור בארץ ישראל (פלשתינה) העות'מאנית והמנדטורית נחשבות אחד המקרים הידועים ביותר בעולם של החייאת שפה, שהיא פעולה מובהקת של תכנון לשוני ומדיניות לשונית. במובנים רבים תהליך הופעתה והתבססותה של העברית נחשב סיפור הצלחה נדיר בתחום התכנון הלשוני, ולא אחת הוא תואר במונחים של נס היסטורי. אפשר שהצגתה של ההתרחשות ההיסטורית כנס מעידה יותר מכול על קוצר ידם של החוקרים בתיאור התופעה הממשית ובהבנתה, כפי שהעיר יובל עמית (1999). גם ללא תפיסת האירוע כנס, מפתיע להיווכח עד כמה היבטים מרכזיים של התופעה ההיסטורית הזאת עודם שנויים במחלוקת, או לא נחקרו עד למיצויים.

כך, דוברי עברית הבוחנים את שפתם ומנסים לעמוד על טיבו של האירוע ההיסטורי עשויים לתהות: האם אכן היתה העברית שפה מתה? האומנם קמה לתחייה? ואם כן, האם תחייתה של העברית היא אירוע נסי ונדיר, או שמא אירוע שאפשר למצוא לו מקבילות בהיסטוריה האנושית? וכיצד התהוותה העברית החדשה? האם היא תוצאה של תהליכים טבעיים, ואם כן – של אילו תהליכים? ואולי היא דווקא תוצאה של פעולות מכוונות, ואם כן – אילו פעולות? ומטעם מי? האם השפה הוחייתה ועוצבה על ידי פעולותיהם של יחידים, או על ידי פעולות של הקולקטיב, של ההמון? ומי הם האנשים שהחיו את השפה? האם הם התכוונו לכך שהיא תישמע ותיכתב כפי שהיא נשמעת ונכתבת היום? האם בכלל התכוונו להחיות שפה קיימת, או שמא התכוונו לעצב שפה חדשה? האם שאפו להחיות את שפת התנ"ך, למשל, או סוג אחר כלשהו של עברית? במה האמינו ומה ידעו בענייני שפה בכלל ובענייני השפה העברית בפרט? האם אפשר להחשיכם שמרנים או חדשנים? האם הציבו לנגד עיניהם מודל כלשהו של שפה מופתית? האם רצו שהעברית תידמה לשפות השמיות האחרות, או שמא דווקא ללשונות אירופה? כיצד תפסו את פעולותיהם ולאילו מהן ייחסו חשיבות? האם האמינו שתחיית שפה או תכנון שפה הם דבר אפשרי? כיצד התהווה הדקדוק של העברית בת־זמננו, והאם הוא תוצאה של תכנון, של שימור, או של החיאה?

ספר זה עוקב אחר תהליך התהוותה של העברית החדשה ברגע מכריע ומכונן שלה, בניסיון למצוא מענה לשאלות אלה ואחרות. הוא מתמקד בדיוני ועד הלשון העברית משנת תרע"ב (1912) עד שנת תרפ"ח (1928) - דיונים המתועדים בפרסומי הוועד, ובראשם זכרונות ועד הלשון (ועד הלשון העברית, תרע"ד; תרפ"א; תרפ"ח; תרפ"ט [תרע"ב-תרע"ג]). הספר מבקש לשחזר את האמונות שרווחו בקרב מתכנני השפה בתקופה חשובה ומעצבת בתולדות השפה. ההתמקדות באמונות הלשוניות של חברי הוועד מאפשרת לבחון כיצד תפסו מתכנני השפה את פועלם, מה התכוונו לעשות, על מה התווכחו ועל מה הסכימו ביניהם. חשיבותו של המחקר העומד בבסיס הספר נעוצה ביכולתו לחשוף ולנתח את הכוונות ואת המצע הרעיוני של מתכנני השפה, ובכך יש בו כדי להאיר היבטים רבים של התהוותה והתגבשותה.

תהליך התהוותה של העברית החדשה, ובייחוד העברית המדוברת כיום, תואר תמיד באמצעות מטאפורות שונות, ובראשן מטאפורת 'תחייה' של שפה מתה או של לשון עתיקה. פרק א בספר עוסק במטאפורות אלו. נרטיבים היסטוריים רבים של תהליך יוצאים מנקודת הנחה כי מתכנני העברית בת־זמננו התכוונו להחיות את שפת התנ"ך, או כי ההשוואה בין העברית החדשה לעברית התנ"כית עשויה לשמש כאמת מידה להצלחת התכנון הלשוני של שפה זו (ראו, למשל: Wexler, 1990; Zuckermann & Walsh, 2011; בן־חיים, 1985; בנרוד, 1985; צוקרמן, 2008). חוקרים אחרים טוענים להמשכיות מסוימת בין היידיש, שפת אמם של רוב המהגרים לארץ ישראל בסוף המאה התשע־עשרה ותחילת המאה העשרים, לבין העברית החדשה, או גורסים שהיתה רציפות לשונית בין העברית הכתובה של המאה התשע־עשרה לבין העברית שהפכה לשפת דיבור ולשפה ילידית.

בדיוני בסוגיות אלו אנסה לטעון כי לשאלה "באיזו מידה התהוותה בתהליך ההיסטורי שפה חדשה ובאיזו מידה היא המשך או התחדשות של שפה קיימת?" אין תשובה חד־משמעית מבחינה בלשנית או היסטוריוגרפית, ולפיכך חשוב שלא לשלול את היתכנותם של תרחישים שונים ומגוונים. מכיוון שהתהוותה של העברית החדשה מתועדת היטב יחסית, ואינה דומה לשפה נידחת או חסרת

---

1 כל הציטוטים בספר זה הלקוחים מן המקורות העבריים מובאים בכתיב ובניקוד המקוריים כפי שהם מופיעים במקורות, והם נתונים בין גרשיים כפולים (" --- "). ההדגשה של כל המילים והצירופים המובאים בפיזור אותיות - במקור. סימני גרשיים משמשים גם לציון שמות מוסדות, כתיב עת, ספרים, תארים אקדמיים וכד'. כאשר מובאים ציטוטים בפרפראזה או שלא בכתיב המקורי, או כאשר יש צורך במירכאות לציון מונחים שונים - הם מובאים בין סימני גרש בודדים (' --- '). תיקונים, השלמות, השמטות או ביאורים בתוך הציטוטים מובאים בסוגריים מרובעים.

כתב שבלשנים נאלצים לחקור אותה ללא כל תיעוד, אטען כי יש חשיבות לשימוש בתעודות היסטוריות כגון זכרונות ועד הלשון כדי לברר מה, אם בכלל, מייחד את התפתחותה של העברית ומה הופך אותה לשונה מתהליכים אחרים של 'המצאת שפה' בעת המודרנית (Makoni & Pennycook, 2007) - קרי, התהוותה של שפה מודרנית כתוצאה מפעולות מכוונות של כתיבת מילונים וספרי דקדוק, הוראה בבתי ספר ומנגנוני יצירה והפצה אחרים. עם זאת, חשוב להדגיש כי ספר זה אינו מניח מראש את התרחשותם של 'המצאת שפה' או של כל תהליך התהוות אחר. תחת זאת, הוא מנסה לברר מהי התפיסה העצמית של מתכנני השפה על הציר שבין החייה, שימור והמצאה לשונית. כך, אף על פי שהשאלה על התהליך ההיסטורי עצמו תיוותר מן הסתם פתוחה, יהיה לפחות ברור יותר מה היו כוונותיהם המקוריות של אלה שלקחו על עצמם לעצב את השפה בתקופה היסטורית חשובה זו.

מיפוי האמונות הלשוניות הבאות לידי ביטוי בדיוני ועד הלשון מאפשר לבחון את האופן שבו אמונות ואידיאלוגיות השתלבו בתהליכים מודעים ומפורשים בתחום התכנון של העברית החדשה בשנים הנחקרות. דגש מיוחד יושם בהתהוות הדקדוק של השפה - תחום שעדיין לא נחקר בצורה מקיפה וממצה. המושג 'דקדוק' מוגדר בספר זה באופן רחב, והוא כולל התייחסות לכל התחומים שחברי ועד הלשון החשיבו כדקדוקיים - תורת הצורות, תחביר, הגייה, תצורת מילים חדשות, כתיב ועוד.

המחקר בספר משתמש במסגרת מחקרית של אידיאלוגיות לשוניות (Blommaert, 1999; Woolard, 1998) בתחום התכנון הלשוני, נעזר בכלים של קריאה צמודה (close reading) וניתוח שיח ביקורתי (CDA) (Chilton & Wodak, 2001; Irvine & Gal, 2000; Van Dijk, 2001; Fairclough, 1995; 2005). המושג המרכזי המשמש לניתוח הממצאים הוא 'אמונה לשונית', המשמש בספר זה ככלי גמיש ומודולרי המשקף את עולם המושגים של חברי הוועד, את הידע שלהם, את הערכים שלהם ואת העדפותיהם. המושגים התיאורטיים הדרושים לניתוח המוצע בספר יהיו עניינו של פרק ב. על ידי בירור מושגים כגון 'תכנון לשוני' ו'אידיאלוגיה לשונית' יתאפשר למחקר זה, המעוגן בהקשר ההיסטורי של התקופה, לברר לראשונה, באופן מקיף ומלא, כיצד חשבו מתכנני הלשון על סוגיות אלו, באילו מושגים השתמשו ובאילו אמונות ותפיסות דגלו.

התכנון הלשוני של העברית, שבמובנים מסוימים דומה וחופף לתהליכים של האחדה וסטנדרטיזציה שהתרחשו בשפות מודרניות אחרות, נבחן בספר זה בלי להניח כי סטנדרטיזציה לשונית היא בהכרח דבר שלילי או חיובי. את תהליכי ההתגבשות של שפות כקודים סגורים ותחומים היטב יש לראות כתופעה המאפיינת את העידן המודרני ומונעת על ידי אידיאלוגיות של

סטנדרטיזציה והאחדה, על פי רוב ברמה הלאומית, או אף ברמה העל-לאומית (במקרה של שפות רב-לאומיות כגון פורטוגלית, ספרדית ואנגלית). בצד הטענה כי הסטנדרטיזציה מביאה עמה יתרונות רבים, כגון תקשורת יעילה יותר, ניעות חברתית והאפשרות להשתמש בשפה ככלי למנהל ולחינוך, יש המצביעים על כך שההאחדה הלשונית מצמצמת את המגוון הלשוני, מחלישה את שפות המיעוט ואת שפות המורשת של הדוברים ויוצרת פערים חברתיים הנובעים מן הקיטוב בין שפה תקנית ו'נכונה' לבין צורות לא תקניות שלה, כלומר מהפלייתם לרעה של דוברים שאינם שולטים היטב בתקן הלשוני (Milroy & Milroy, 1999; Paffey, 2012; Shohamy, 2008). בעקבות קמרון (Cameron, 2012), ספר זה מניח כי השאיפה לתיקון השפה היא פרקטיקה רווחת, המהווה חלק בלתי נפרד מן התופעה הלשונית, וכי במקום לפסול אותה באופן גורף, או לקבל אותה באופן עיוור, יש מקום לבחון אותה ולעיין בה – לברר מיהם הסוכנים החברתיים המכתיבים תיקונים לשוניים, מה הם מכתיבים, מה האינטרסים שלהם וכיצד הם משיגים את מטרותיהם.

במסגרת הניסיון למפות את האמונות הלשוניות הבאות לידי ביטוי בדיוני ועד הלשון ייבחנו במחקר זה שני אשכולות של שאלות מחקר:

1. מהן האמונות שעמדו בבסיס תכנון הצורות הלשוניות של העברית החדשה? אילו תמות אידיאולוגיות מרכזיות אפשר לזהות בדבריהם של מתכנני השפה ובעיתונות ובספרות של התקופה בקשר לתכנון השפה? מהו המצע האידיאולוגי שמתכנני השפה התבססו עליו, לאילו תפיסות אידיאולוגיות ניסו להטיף ובאילו תפיסות ניסו להילחם?

2. כיצד פעלו האמונות הללו כמכניזם של תכנון השפה? כלומר, מהם התהליכים המודעים והמפורשים בתחום תכנון השפה, הנובעים מן האמונות שהיו לחברי הוועד? אילו אמונות עלו בקנה אחד עם תכנון השפה ואילו היו מנוגדות לו? האם אמונות אלו הצליחו להשפיע על החלטות בתחום תכנון השפה?

התשובות לאשכול הראשון יוצגו בעיקר בפרק ג, המציע קריאה צמודה של זכרונות ועד הלשון שהתפרסמו בין 1912 ל-1928. הניתוח בפרק זה יהיה תיאורי מעיקרו, במטרה להניח לממצאים עצמם לשרטט תמונה עשירה ככל האפשר של מרכיב האמונות והאידיאולוגיות בתהליכי התכנון הלשוני המודע של העברית החדשה. באופן ספציפי ייבדקו שאלות כמו: אילו מודלים של עברית (תנ"כית, משנאית, ימי-ביניימית וכו') עמדו לנגד עיניהם של מתכנני השפה? מה לדעתם צריך היה להיות אופיה של העברית החדשה? האם היא צריכה להיות שפה אירופית, למשל, או שמית בטבעה? אילו מודלים זרים עמדו בבסיס התכנון הלשוני שלהם? אילו פעולות בתחום תכנון הקורפוס הם תפסו

כחשובות יותר או דחופות יותר? האם העובדה שלא חובר ספר דקדוק מוסמך לעברית החדשה נבעה ממניעים אידיאולוגיים? כיצד תפסו מתכנני השפה את הפעולות שלהם? האם ראו את מעשיהם כהחייאת שפה (ואם כן, איזו?), כחידוש ימי התנ"ך או בית שני, או כיצירת שפה חדשה? ולבסוף – כיצד תפסו את תחום התכנון הלשוני? האם האמינו שתכנון שפה הוא דבר אפשרי? אשכול השאלות השני, הנדון בעיקר בפרק ד, הוא פרשני יותר, ומטרתו למקם את הדיון בתוך ההקשר החברתי-התרבותי של תקופתו. במסגרת אשכול זה יזוהו לא רק תפיסות גלויות ומוצהרות, אלא ייעשה גם ניסיון לזהות כוונות ואמונות סמויות יותר של מתכנני השפה, בשאיפה לקשר בין האמונות השונות שזוהו לבין ממדים אחרים של תכנון השפה, כגון שאלת הסמכות הלשונית והפרקטיקות הלשוניות המשתקפות במקורות. חקירה זו מתוך נקודת מוצא היסטורית עשויה לסייע בהבנת פעולתו של המרכיב האמוני או האידיאולוגי בהנעת תהליך התכנון הלשוני. פירוק התהליך לסדרה של פעולות ואמירות מפורשות (ולא מפורשות) עשוי להבהיר את הקשרים בין תכנון לשוני, אמונות לשוניות וויכוחים אידיאולוגיים על השפה המתהווה (Shohamy, 2006; Spolsky, 2009).

מרבית ממצאיו של ספר זה חושפים תמונה מורכבת בהרבה מזו המוצגת בדרך כלל בדיונים על התהוות העברית החדשה או על טבעה של העברית בת־זמננו. העיון בדיוני הוועד מגלה כי האמונות הלשוניות של מתכנני הלשון באותה תקופה היו על פי רוב עדינות וסבוכות, ועירבו רגישויות ושיקולים מתחומים שונים – אסתטיים, תועלתניים, פוליטיים, מדעיים, פדגוגיים ועוד. מתברר, למשל, כי אי אפשר לטעון חד־משמעית שחברי הוועד ביקשו להחיות את שפת התנ"ך, כפי שטענו חוקרים אחדים. האידיאולוגיה של 'השיבה אל התנ"ך' לא היתה האידיאולוגיה הדומיננטית היחידה בקרב מתכנני הלשון, אלא התקיימה בצדה גם אידיאולוגיה חזקה של שיבה אל ימי בית שני וחידוש הריבונות היהודית בארץ ישראל מימי בית שני. לעומת שתי האידיאולוגיות המנוגדות האלה, הסתמנה בוועד הלשון הסכמה על פסילה גורפת של סוגי עברית אחרים, כגון העברית הימ־ביניימית, העברית הרבנית והעברית של סופרי ההשכלה בחו"ל.

בשאלת היחס לשפות זרות אפשר להיווכח כי חברי הוועד התייחסו אל הערבית כמקור עיקרי להעשרת העברית, להרחבת אוצר המילים שלה, לתיקון ההגייה שלה ואף להרחבת דקדוקה. יחס זה אל הערבית היה כרוך באידיאל של העברית כשפה שמית 'מזרחית'. עם זאת, מופיעים בדיוני הוועד שיקולים נוספים העומדים לעתים בסתירה לאידיאל זה, כגון ערכים של מודרניזציה לשונית ושל התאמה ללשונות המערב. בדרך זו דווקא שפות אירופה, כגון

הצרפתית והגרמנית, מופיעות בדיונים לעתים קרובות כמקור השראה בתחום התכנון הלשוני. מבין שפות אירופה הרבו חברי הוועד להתייחס לשפות התרבות של מערב אירופה, אך מיעטו להתייחס לרוסית וליידיש, וכאשר התייחסו אליהן, היה יחסם שלילי תמיד. דרך שלילת הרוסית והיידיש התנערו חברי הוועד מן העבר הגלותי שלהם עצמם ושל העם היהודי בכלל. ניכר גם כי נטו שלא לשאוב השראה משפות הקרובות מבחינה תרבותית לעולמם של דוברי העברית, שכן אלה נתפסו כאיום.

באשר לפעולות התכנון שנתפסו על ידי חברי הוועד כדחופות במיוחד, תחום ההרחבה של אוצר המילים תפס ללא ספק מקום מרכזי. חברי הוועד חשו שיש צורך דחוף בהרחבת אוצר המילים למטרות מעשיות, ובראשן למטרת החינוך העברי, והם ראו בדיונים הדקדוקיים דיונים 'עיוניים', תיאורטיים, שאינם דחופים כמו אוצר המילים. עם זאת, הם הרבו לעסוק בשאלות דקדוק, שאותן תפסו כמרכזיות לעיצוב אופיה של השפה. במסגרת ספר זה ייעשה ניסיון לברר מדוע חברי הוועד הרבו לדון בסוגיות דקדוקיות, אך נמנעו מלקבל החלטות חשובות שהיה בהן כדי להסדיר באופן שיטתי היבטים מסוימים של דקדוק השפה המתהווה.

גם האופן שבו תפסו חברי ועד הלשון את פעולותיהם ויחסם לתכנון לשוני בכלל הוא שאלה מורכבת ורב־פנים, שתיבחן כאן לפי צירים שונים המאפיינים את השיח. ציר אחד הוא האמונות הלשוניות או הערכים המשתקפים בדיון, הכוללים שאיפות לאוטנטיות, לאסתטיקה, לחסכוניות, לאפקטיביות תקשורתית ולפישוט השפה. ציר אחר קשור במטרות־העל של התכנון הלשוני בכלל ושל ועד הלשון בפרט: האם מטרת הוועד היא לפשט את השפה, להסדיר אותה, או להאחיד אותה, או שמא מטרתו צריכה להיות שימור השפה מפני שינויים? האם מפעלו העיקרי של הוועד הוא החייאת השפה, רגולציה שלה או תיקון שלה? המונחים 'החייאה' ו'שימור' יצריכו בירור ביקורתית, שכן המונח 'שימור' אינו משמש בשיח של ועד הלשון רק במשמעות של שימור הקיים, אלא לעתים חברי הוועד משתמשים בו דווקא כשהם דורשים לשנות את השפה כדי שתתאים לדקדוק של העברית הקדומה. המתדיינים גם משווים במקומות מסוימים את מטרות הוועד לפרויקטים של תכנון לשוני בשפות אירופיות, ואז אפשר לברוק מהי לתפיסתם מטרת התכנון הלשוני בכלל, והאם מטרות התכנון של העברית שונות מאלה של שפות אחרות.

בסופו של ספר זה, לאחר הדיון בממצאים העולים מן התעודות ההיסטוריות, ייעשה ניסיון לברר מה היה תפקידן של האמונות הלשוניות בשיח התכנון הלשוני וכיצד הן שימשו לגיוס הסכמה ולהשגת מטרות לשוניות. במסגרת דיון זה יידון גם המושג 'אמונה לשונית', ותועלה הצעה לראות את

הקשר בין דיונים בתחום התכנון הלשוני לבין ההחלטות המתקבלות והשינוי הלשוני הבא בעקבותיהן כקשר פנימי בין אמונות לשוניות. במסגרת הדיון ייבחנו גם שאלות שיש להן שייכות רבה לעיסוק באידיאולוגיות: באיזו מידה היו האמונות הלשוניות אמיתיות וכנות ובאיזו מידה היו שקריות? ועד כמה אפשר לראות את חברי ועד הלשון כאידיאליסטים, הפועלים להגשמת האידיאליים שעליהם דיברו? דרך דיון בדוגמה ספציפית - שאלת קירובה של השפה העברית אל השפה הערבית - ייעשה ניסיון לברר עד כמה היו חברי הוועד נאמנים לאידיאליים שביקשו לקדם.

"בוראים סגנון לדור", כותרתו של ספר זה, לקוחה מתוך דבריו של חבר ועד הלשון, אליעזר מאיר ליפשיץ, באחד מן הדיונים הנבחרים בספר זה (עמ' 146). בדבריו ליפשיץ לא התייחס לפעולתו של ועד הלשון, אלא טען דווקא כי "המשוררים והחושבים הגאונים" הם אשר סוללים דרכים בסגנון, וכי כל שמוטל על הבלשנים הוא רק לאסוף, לערוך, לסדר ולברור את היצירות הלשוניות של אותם משוררים והוגים. אף על פי כן, נראה כי הכותרת עשויה להתאים לתיאור פעולתו של ועד הלשון הלכה למעשה, שכן לעתים קרובות נראה כי ועד הלשון חרג מן התפקיד שליפשיץ ביקש להועיד לו, וראה עצמו מוסמך להעמיד יצירות חדשות בסגנון, ואולי אף לברוא שפה חדשה. עד כמה עיצב פועלו של הוועד את השפה המתהווה קשה להעריך, אך מן התפיסות והאמונות של חברי הוועד אפשר ודאי ללמוד על הכוונות, השאיפות והעקרונות שהדריכו אותם במפעלם זה.

אין זו משימה פשוטה, לא לחוקר ולא לקורא, לצלול אל תוך עולמם של משכילים מלפני מאה שנה בערך. עולם המושגים הוא אחר, השפה שונה, הפוליטיקה והתרבות שונות, וגם הערכים עצמם - מה נחשב ראוי ומה לא, מה חשוב ומה לא, מה נכון ומה לא - כל אלה עשויים להיות שונים מכפי שאנו רגילים. אך דווקא משום כך, משום השונות והזרות הללו, יש בקריאה על מתכנני השפה העברית ובעיון במובאות מדבריהם שלוקטו כאן דבר-מה מרענן, אחר, המאפשר לחשוב על התהוות העברית החדשה בדרך חדשה, כפרויקט אדיר, נרחב, עשיר ומורכב בקנה מידה שאיננו מורגלים בו. בזכות יכולתנו להכיר טוב יותר את נקודת המוצא של פרויקט העיצוב הלשוני הזה, ובזכות היכרותנו עם כמה מתחנות הביניים העתידיות של הפרויקט - מה שנסתר מעיניהם של גדולי הרוח שהשתתפו בדיונים על השפה - תקוותי היא שספר זה יתרום להבנה מלאה יותר של תהליך התהוותה של העברית כדוגמה מורכבת וממשית של תכנון לשוני בעידן המודרני.